

בגדרי חיוב ברכת הנהנין ברכות הנהנין שיעור א' קיץ תשע"ב מורנו הרב יצחק מרדכי הכהן רובין

שאדם לא בירך המאכל אסור באכילה כיון שלא היה מה שיתיר אותו. או דילמא שאין הגדר שהמאכל אסור באכילה, אלא תקנת ברכת הנהנין היא כשאר ברכת המצוות, אלא שגבי ברכת הנהנין חכמים החמירו טפי ואמרו שאסור ליהנות מן העולם הזה בלי ברכה. ואמרו דמי שאכל בלי ברכה הרי זה כמי שמעל, אבל אין זה איסור בעצם, וכל האיסור לאכול בלי ברכה נובע מחיוב הברכה.¹

והנפק"מ בין הנך תרי צדדים הוא מה הדין כאשר האדם אנוס על הברכה ואינו אנוס על האכילה, האם נימא שכיון שאנוס על הברכה ואין לו את המתיר לא יוכל לאכול, או דילמא שאין זה מתיר כלל, אלא איסור אכילה הנובע מחמת חובת הברכה וכל זמן שאינו יכול לברך אין עליו איסור אכילה כלל.

ספקות בברכות הנהנין

ד. והנה איתא בברכות דף יב. במי שפתח בחמרא וסיים בשכרא דהוי בעיא דלא איפשטא והביאו תוס' שם ד"ה לא, שכתב הר"ף שאזלינן לקולא, והר"י היה אומר לחומרא שצריך לברך פעם אחרת. וביאר רעק"א בגליון הש"ס את שיטת הר"י דלא שייך לומר ספק ברכות להקל, ע"פ דברי מהרש"א בפסחים קב. שלא שייך סב"ל רק בברכת המצוות שהברכות אינן מעכבות אבל בברכות הנהנין אסור ליהנות מהעוה"ז בלי ברכה, ולכן אף אם נאמר שספק ברכות להקל סו"ס אין מה שיתיר את האכילה.²

ולכאורה יש לומר שנחלקו ראשונים אלו האם הברכה היא "מתיר" או מצוה בעלמא, דאי נימא שהברכה היא מתיר לכן כאשר יש ספק אם הברכה מהניא, א"א לאכול דעדיין לא היה כאן מתיר שיתיר את המאכל. אבל אי נימא שהברכה היא בגדר מצוה י"ל שכל זמן שיכול לברך אסור לו לאכול בלי ברכה, אבל בגוונא שהוא אנוס על הברכה שיש לו ספק אם היא ברכה מתוקנת יכול לאכול בלי ברכה, דלהך צד איסור האכילה נובע מחובת הברכה וכאשר אינו יכול לברך אין לו איסור לאכול.

המקור לברכות הנהנין

א. בגמ' ברכות דף לה. נחלקו מהו המקור לברכה לפני בברכות הנהנין, ומסקינן סברא הוא אסור לו לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה. ת"ר אסור לו לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה, וכל הנהנה מן העוה"ז בלא ברכה מעל, מאי תקנתיה ילך אצל חכם וילמדנו מעיקרא ברכות כדי שלא יבא לידי מעילה. ובהמשך הסוגיא כל הנהנה מן העוה"ז בלא ברכה כאילו נהנה מקודשי שמים שנאמר לה' הארץ ומלואה, וכאילו גזל.

ברכה לפני חיובה מדרבנן

ב. והך סברא המחייבת ברכה לפני היא מדרבנן, וכפי שמוכח בגמ' ברכות דף כא. גבי בעל קרי שמברך על המזון לאחריו ואינו מברך לפניו, וטעמא שברכת המזון דאורייתא וברכה ראשונה דרבנן. וכך משמעות התוס' דף לה. ד"ה אלא שכתבו דקרא דנסיב לעיל אסמכתא בעלמא, והגמ' היה סבור מתחילה דלימוד גמור הוא.³ וכן הוא לשון הרמב"ם ריש הלכות ברכות מצות עשה מן התורה לברך אחר אכילת המזון שנאמר ואכלת ושבעת וברכת, ומדברי סופרים לברך על כל מאכל תחילה ואח"כ יהנה ממנו. ועיין רש"י דף טז. גבי פועלים שמברכים לאחריה ולא לפנייה והיינו כיון שברכה לפנייה אינה מן התורה, וכן מבואר בעוד ראשונים שנקטו כדבר פשוט שברכה לפנייה אינה אלא מדרבנן.⁴

גדר האיסור ליהנות בלא ברכה

ג. והנה בכל ברכת המצוות קיימא לן שאין הברכות מעכבות ואם אחד קיים את המצוה מבלי לברך, יצא ידי חובת המצוה אלא שחיסר ברכה. ויש לעיין מהו הגדר בברכות הנהנין, האם הברכה היא בגדר "מתיר" וכל זמן שלא בירך אסור לו לאכול, והיינו שכאשר חז"ל תיקנו ברכה לפנייה עשו זאת בצורה של איסור שניתר על ידי הברכה, שקבעו איסור מדרבנן לאכול בלא ברכה ותיקנו ברכה להתיר את האכילה,⁵ ונמצא שכל זמן

¹ ועיין פני" שרצה לדון שהך סברא הוא מדאורייתא כמו שמצינו בש"ס דסברא הוא מדאורייתא, שאמרו למה לי קרא סברא הוא. ובספר צל"ח ברכות דף לה. על תוס' ד"ה לפניי דחה את דבריו דשאני גבי המוציא מחברו עליו הראיה בב"ק דף מו: ולענין הפה שאסר הוא הפה שהתיר כתובות כב. דהם דינים ובוה שייך לחדש דין מסברא, ועל זה אמרו בגמ' למה לי קרא סברא הוא. אבל לענין מצוות אין אדם ראוי לחדש מצוות מן התורה דא"כ אמאי נכתבו המצוות השכליות בתורה.

² ועיין רמב"ן ויקרא כ' ג' שהביא את דברי הגמ' בברכות דף לה: שהנהנה מן העוה"ז בלי ברכה כאילו גזל לקב"ה וכנסת ישראל וחבר הוא לירבעם בן נבט וכו'. וכתב כי החפץ ביצירה שיברכו עליה לשמו הגדול, משם יהיה קיום העולם ואם לאו יתעלה בשמו הגדול ומסתלקת השכינה מישראל וכו'.

³ וכעין שמצינו במצוות אחרות כגון נטילת ידיים שתקנת שלמה המלך היתה שגור טומאה על הידיים ושוב תיקן נטילה לטהר את הידיים.

¹ וכמו שמצינו בפוסקים שדנו שאין איסור ספייה בהאכלת קטן לפני קידוש עיין מג"א סי' ... ואחד הטעמים שאין זה מאכל אסור דנימא בו איסור ספייה, אלא מחמת חובת הקידוש אסור לאדם לאכול, ולכן אין על מעשה האכלת הקטן שם ספייה.

² עיין רע"א בגליון שו"ע סי' ר"ט שכתב לבאר את דברי הר"י באופן אחר. ובגוף ביאור דברי המהרש"א ורע"א עיין קהילות יעקב ברכות סי' ה' שתמה הרי גם איסור ההנאה מהעוה"ז בלי ברכה הוא איסור דרבנן ואמאי לא נימא ביה ספק דרבנן לקולא וכפי שהקלנו בברכה עצמה מדין סב"ל נקל גם באיסור האכילה מדין ספק דרבנן, עי"ש מה שכתב בזה.

הוכחות האחרונים לחקירה הנ"ל

ה. והנה מצינו בגדולי שהביאו כמה ראיות להך צד שברכות הנהנין הן בגדר מצוה ולא בגדר מתיר והוכיחו זאת מכמה דוכתי: [א]. עיין בשו"ת אבני נזר אור"ח סי' ל"ח והנצי"ב במרומי שדה והגרש"ז אויערבאך במנחת שלמה סי' י"ח, שהוכיחו מכמה סוגיות שגדר ברכת הנהנין היא מצוה ולא מתיר, שהרי אמרו בגמ' ברכות דף כ: שבעל קרי מברך לאחריה ואינו מברך לפניו והטעם כיון שברכה שלפניה היא דרבנן, ובמילי דרבנן פטרוהו חכמים מברכה. ולכאורה יש לעיין דאף אמנם שפטור הוא מחיוב ברכה, מ"מ איך מותר לו לאכול בלי ברכה נימא שלא יאכל עד שיוכל לברך, כמו שפשוט שאינו יכול לאכול בהמה בלי שחיטה.

[ב]. וכן מצינו גבי פועלים בברכות דף טז. שפועלים שעושין מלאכה אצל בעל הבית אוכלין פתן בלי לברך לפניו, ופירש"י לפי שאינה של תורה. וכי יעלה על הדעת שיהיה מותר לפועלין לעבור על איסורים דרבנן בזמן עבודתם¹.

[ג]. וכן מצינו גבי אונן שאוכל בלי לברך אף שאסור לו לאכול פת בלי נטילת ידיים, והטעם בזה שאיסורין לא הותרו באונן ורק פטור מן המצוות, ואי נימא שאיסור אכילה בלי ברכה הוי בגדר איסור איך נתיר לאונן לאכול ולעבור איסור.

[ד]. עוד מצינו בשו"ע סי' קע"ב סעיף א' גבי מי ששכח והכניס אוכלין לפיו בלי ברכה בולען ואינו מברך עליהן ברכה ראשונה, ולכאורה צ"ע אם היה אלו מאכלות אסורות האם היה מותר לבולען, פשיטא שהיה צריך לפלוט, ומוכח שחיוב הברכה הוא בגדר מצוה ולא בגדר מתיר.

[ה]. ועיין ברמ"א סי' ר"י ס"ב גבי מטעמת שיכול לבלוע בלי לברך, ויש לעיין למה לא נימא דהוי ספק איסור ולא יבלע².

ומכל הנ"ל מוכח שהאיסור ליהנות מן העולם הזה בלי ברכה אינו איסור עצמי אלא הוא נובע מכח חיוב הברכה, ולכן כל זמן שהוא יכול לברך חייב לברך אבל אם אינו יכול לברך או כאשר פטרו אותו מלברך אינו עובר איסור באכילה בלי ברכה³.

¹ אלא שיש לדחות, דשאני פועלים שזוהי תקנת חכמים לפטור אותם מברכה, ולכן אף אי נימא שברכה לפניו היא בגדר מתיר מ"מ הם אמרו והם אמרו. אמנם אכתי יש להתבונן שנטילת ידיים שהיא דרבנן לא פטרו את הפועלים, ורק מברכה פטרו אותם, והדבר נראה יותר דכיון שגדר הברכה היא מצוה ולא מתיר ולכן פטרוהו.
² גם בראיה זו יש לדון שאין זה אלא משום ספק ברכות להקל, אמנם ראה מיד בסמוך שזוהי גופא הטענה דלהך צד שהברכה היא מתיר חזינן מדברי רע"א דלא אמרינן ספק להקל.
³ ועיין רש"י ברכות דף לה: שפירש גזול לקב"ה, את ברכתו. והעיר המהרש"א על רש"י שאין צריך לפרש שגזול את הברכה, אלא גזול ממש את הדבר שאוכל דקודם הברכה אסור הוא באכילה. ומשמעות דברי רש"י היא כנ"ל למעלה שהברכה היא בגדר מצוה ולא בגדר מתיר, והמהרש"א לכאורה אויל לשיטתו בפסחים כפי שהובא בגליון רע"א עיין לעיל אות ד' שהוי איסור ממש.

דברי הפוסקים בעניין חיוב ברכה למי שנמצא במקום שאינו יכול לברך

ו. והנה עיין סי' ס"ב במשנ"ב ס"ק ח' הביא את דברי הט"ז גבי הניעור בלילה והוא צמא ואינו יכול ליטול ידיו ולברך שיהרהר בליבו את הברכה ויישתה, והמטה יהודה חולק על הט"ז ולדעתו אין זה אונס שהרי אפשר לו לקום וליטול ידיו. ובהמשך בס"ק ט' כותב המשנ"ב שנראה פשוט שהשותין בבית המרחץ שלא כדין הם עושין שהרי שם אסור אפילו הרהור ואינו אנוס לשתייה זו.

ובבה"ל ד"ה שלא, הרחיב יותר וכתב שדבר זה פשוט מאוד שאין להתיר משום שהוא אנוס על הברכה שאינו יכול לברך, דזה היה שייך לומר רק אם חז"ל היו אומרים שמצוה לברך, אבל אחז"ל שאסור ליהנות מהעוה"ז בלי ברכה, ומלבד זאת יכול לכנוס לחדר האמצעי.

חזינן מדברי המשנ"ב שנקט שהאיסור ליהנות מהעוה"ז בלי ברכה הוא איסור גמור והברכה היא המתיר לאיסור זה, ולכן בגוונא שאינו יכול לברך אסור לו לאכול.

וצ"ע בדברי המשנ"ב מכל הראיות דלעיל, ואין לומר שהמשנ"ב אזיל בשיטת הר"י שהובא לעיל אות ד' הסובר שבספק ברכות אסור לאכול, שהרי קיימא לן להלכה כהר"ף עיין שו"ע סי' קס"ז סעיף ט' וסי' ר"ט סעיף ג' וסי' ר"י ברמ"א ס"ב⁴.

והנה היה מקום ליישב את דברי המשנ"ב הנ"ל שסובר שיש לחלק בין הנידונים, דבמקום שאדם חייב בברכה בחיוב גמור, ורק אנוס הוא ואינו יכול לברך בפועל, אין מצב זה מתיר לו את האכילה, דאנוס אינו פוטרו מחיוב ברכה, וכל שמחוייב בברכה אסור לו לאכול בלי לברך. משא"כ בבע"ק ובאונן ובפועלים כולו פטורים הם מחיוב הברכה, דבע"ק פטרוהו רבנן מכל התפילות והברכות דרבנן, וכן פועלים תיקנו חז"ל שפטורין מברכה, וכן אונן שהוא עוסק במצוה ופטור הוא מן המצוה, ולכן י"ל שדוקא במקום שפטור הוא מחיוב הברכה לא אסרוהו באכילה וכל האיסור ליהנות בלי ברכה נאמר למי שחייב בברכה.

אמנם עדיין קשה מהא דסי' קע"ב במי שהכניס לפיו אוכלין בלא ברכה שהתירו לו לבלוע בלא ברכה, והתם מחוייב הוא בברכה ואמאי לא מחייבנן ליה לפלוט אף בגוונא שאין לו משקין נוספים. ומוכח מנידון זה שאין איסור מעצם ההנאה בלי ברכה אלא אסור לבטל את חיוב הברכה.

⁴ ויל"ע בגוף דברי המשנ"ב, שהרי מתבאר מדברי הט"ז שכיון שהרהור לאו כדיבור, נמצא שבאמת לא קרא קר"ש והמצא בלילה גם לא בירך כלל, וענין ההרהור הוא רק מאי דאפשר למיעבד עבדינן, אבל אינו במקום ברכה אלא חשיב כלא בירך כלל. וכן מוכח מדברי מטה יהודה, וא"כ אמאי ס"ל למשנ"ב שבמרחץ שאינו יכול להרהר אינו יכול לשתות והרי ההרהור הוא רק למעלייתא בעלמא.